

ՀԱՅԵՐՆ ԻԲՐ ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ՈՏԻՑ ԿԱՅԱՆ

ՀՆԴԿԱՍՏԱՆԻ ՄԷՋ

Խ Օ Ջ Ա Յ Ի Ս Ր Ա Յ Է Լ Ս Ա Ր Հ Ա Դ

Անցեալ տարուան «Բազմավիպ»ի Մարտ - Յուլիս պրակին մէջ (էջ 94-96), հրատարակած էինք Տիար Մ. Յ. Սեթի «Ամենահին Քրիստոնեայ Շիրիմը Կալկաթայի մէջ» խորագրով յօդուածը։ Անոր մէջ՝ պատուարժան Հեղինակը յառաջ բերած էր Բրոֆ. Ուիլսոնի գրուած աշխատանքը Թիպի կալկաթայի Հայոց և մասնաւորապէս Խօջայ Սարհադի մասին, որուն ճարտար ու յաջող քաղաքականութեամբ, Անգլիացիք կրցեր էին նոյն ատենուան Հնդկաստանի Մոգոլ Կառավարութենէն ստանալ կարեւոր առանձնաշնորհութիւններ՝ ի նպաստ իրենց նորահաստատ Գաղութին։ Այս անգամ Տիար Սեթ մեզի կը յղէ ուրիշ շատ հետաքրքրական յօդուած մըն ալ Խօջայ Սարհադի քաղաքական մեծ դերին ու գործունէութեան վրայ, հրատարակուած «Bengal: Past and Present» Եւրոպեայ Հանդէսին մէջ։ Ահա սոյն յօդուածն է որ, անգլիերէնէ թարգմանելով, մեծ հաճութեամբ կ'արտատպենք հոս, զանց ընելով անոր առաջին մասը, որ արդէն բովանդակուած է վերոյիշեալ նախորդ յօդուածին մէջ։

Ծանօթ. Թրգմ. Հ. Փ. Ե.

Այս նշանաւոր գործողութենէն վերջ, Խօջայ Սարհադ, քիչ մը ժամանակ աչքէ անհրեւոյթ կ'ըլլայ։ Յայտնապէս ինք աւելի ճարտար մէկն էր իբր Գաղաքական Գործիչ քան թէ իբր վաճառական։

1713ին, Սարհադ դարձեալ երեւան կու գայ իբր բանակցող։ Այդ միջոցին Անգլիացիք մտադիր էին պատգամաւորութիւն մը դրկել Տելիի նոր Կայսեր՝ Ֆարուք Սիյարի, որուն երբեմնի խաղընկերը՝ Սարհադ՝ մեծապէս օգտակար եղաւ նախնական կարգադրութեանց գործին մէջ։ Սարհադ, Խօջայ Մանուր անունով ուրիշ Հայու մը միջոցաւ, որ այն ատեն պաշտօն կը վարէր Աուրունգաբադի դատեր՝ Պատիշահ Պեկուտի քով, համոզեց Կայսրը հասպ-իւլ-հուրում¹ մը հրատարակելու, որով կը հրամայուէր բոլոր առաջաւորներու, կառավարիչներու և այլ ամէն պաշտօնէից որ հսկեն ու ընկերեն մեր առ Կայսրն

առաքած նուէրին՝ իրենց երկիրներէն անցած պահուն, մինչեւ անոր Արքունիք հասնիլը՝ Անգլիացւոց և Խօջայ Սարհադի հետ։

Ուստի զարմանալի չէ որ, երբ հուսկ նուէրը ճամբայ կը դրուէր, Սարհադ անուանուէր իբր երկրորդ անձ՝ պատգամաւորութեան գործին մէջ։

1714ի Յունիս 5ին, «Միաձայն հաւանութեամբ որոշուեցաւ որ Խօջայ Սարհադ, որուն ազգեցութիւնը Արքունեաց մէջ արդէն ունեցեր էր իր բարի արդիւնքը ու մեզի հայթայթեր էր հասպ-իւլ-հուրումը և ուրիշ օգտակար արքունական հրամանագիրներ, զրկուի Կայսեր քով՝ անոր ֆարմանը ձեռք բերելու գործին աջակցելու համար. և թէ ինք Խորհուրդին մէջ բազմի ու քուէարկէ երեք Անգլիացի պարոններուն հետ»։ Ու յետոյ արձանագիր մատենաւ կ'աւելցնէ. «Հարկ անհրաժեշտ է դրկել այնպիսի մէկը որ կատարելապէս տեղեակ ըլլայ պարսկական լեզուին ու քաջ ըմբռնող մեր գործերուն ինչպէս նաեւ ամէն բանի որ մեզի կրնայ

ձեռնառու ըլլալ. ու մենք չենք ճանչնար ո՛ր և է անձ մը այնպէս օժտուած այս երկու ձիրքերով՝ ինչպէս Խօջայ Սարհադ։ Ուստի ինք ամենայնարմար անձն է պատգամաւորութեան համար»։ Արդիւնքը, ինչպէս շատ ծանօթ է, արդարացեալ այս ընտրութիւնը։ Անգլիական նախարարութիւնը, օգտուելով մասամբ մը Տոքթ. Համիլթոնի հիւանդ Կայսրը բուժելու ճարտարութեան յառաջ բերած նպատաւոր տպաւորութենէն և մանաւանդ Խօջայ Սարհադի դիւանագիտական կարողութենէն, Ֆարուք Սիյարէն ընդունեցաւ կարգ մը առանձնաշնորհութիւններ որոնց, թէեւ երբեք չիրականացան իրենց ամբողջութեամբ, սակայն բաւական եղան Կալկաթան ու անոր վաճառականութիւնը կարգ մը ծանծրոյթներէ փրկելու՝ մինչեւ Սուրայի-իւտ-Տովլադի օրերը»։

Մութ աշխարհին մէջ իմ հետազօտութեանցս ընթացքին, հանդիպեցայ ինչ ինչ ծանօթութիւններու, որոնք կը վկայեն բազմահմուտ հնազէտին՝ այս խօսքին ճշմարտութեան թէ՛ «եթէ ճոպ Չարնոք հիմնադիրն է Կալկաթայի, անոր առանձնաշնորհութեանց և նախկին երաշխաւորութեանց հեղինակն է հայազգի մեծանուն վաճառականը՝ Խօջայ Իսրայէլ Սարհադ»։

Ծանօթ է մեզի թէ 1690ին՝ ճոպ Չարնոքի գաղութին Կալկաթա հաստատուելէն վերջ, կարեւոր դատուեցաւ շինել Գործակալատուն (Factory) մը, ինչպէս նաեւ՝ ըստ սովորութեան՝ յարակից Ամրոց մը, ի պաշտպանութիւն գաղութի վաճառատան ու հոն պահուելիք մեծագին ապրանքներուն։ Այսպիսի ընդարձակ շինութեանց համար կարեւոր էին մեծ տարածութեամբ հողեր, բայց ինչպէս ձեռք ձգելու էր զանոնք՝ առանց թշնամի Մոգոլ Կառավարութեան թոյլտուութեան, որ արդէն կասկածով կը դիտէր Ընկերութեան վաճառականութեան աճումը և ծաւալումը։ Կ'արձանականութեան աճումը և ծաւալումը Հայերն ժէ հոս յիշելը թէ այդ ժամանակ Հայերն ամենէն աւելի սիրուած հպատակներն էին

Տելիի Կառավարութեան, և թէ՛ Ագապի օրերէն ի վեր՝ անոնք մեծ համարմունքի արժանացած էին իրենց հաւատարմութեամբ և ուղղամտութեամբ։ Անգլիացիք ալ շատ ժամանակ չդրին Պենկալայի Հայոց արժանիքը ճանչնալու համար, որոնց թանկագին բարեկամութիւնը անձկանօք կը փնտռէին՝ երկրին մէջ իրենց գործերն յառաջացնելու համար։ Այդ միջոցին Հոկտեմբերի մէջ կը բնակէր մեծանուն վաճառական մը՝ Խօջայ Իսրայէլ Սարհադ, որ եղբորորդին էր Սուրադ քաղաքին երեւելի Խօջայ Փանոս Գալանտարի, որու հետ միասին Անգլիա գնացեր էր 1688ին։

Անգլիացիք տեղեակ ըլլալով Հայ վաճառական՝ Խօջայ Իսրայէլ Սարհադի կարողութեան, մօտեցան անոր ու խնդրեցին որ յանձն առնէ երթալ բանակատեղը Մոգոլ Կայսեր՝ Ազիմ-ուլ-Ճանի, որ թոն էր Աուրունգաբադ Կայսեր և Տելիէն վար իջեր էր 1697ին վերջերը, Պենկալայի Սուլահ Սինկի ապստամբութիւնը նուաճելու համար։

Ու հիմա թո՛ղ խօսին համանի և մզլու տած արձանագրութիւնները։

Չիւղաւիտի Օրացիր և Խորհրդակցութիւններն մէջ (1697, Յունիս, Յուլիս, Օգոստոս), մենք կը գտնենք հետեւեալ արձանագրութիւնը՝ 1697 Յունիս 24 թուականով։

«Խօջայ Սարհադ յանձն առնելով երթալ Նապոպի որդւոյն՝ Զուպերտադ Խանի քով, - Ապստամբներու դէմ զընկուած բանակին Զօրավար և ներկայապէս Կառավարիչ բոլոր այս կողմի երկիրներուն, - Բարձրապատիւ Ընկերութեան կողմէ դիմում ընելու համար արտօնագիր չունեցող վաճառականներու դէմ, մեր հաճութեամբ որոշուեցաւ որ ըստ այնմ ինք գործի սկսի. և որովհետեւ խնդրարկու անձեր՝ երբ մեծանուն մարդոց ձեռնունայն ներկայանան՝ լաւ ընդունելութիւն չեն գտներ, և որպէս զի կարելի ըլլայ ստանալ ազգու և երազ զարմանման առուտուր ընդունելուն դէմ, որոշուեցաւ

1. Prof. C. R. Wilson.

1. Հասպ-իւլ-հուրումը, Վեգիլիոն կնիքով, պաշտօնական հաւաստագիր մըն էր, որ կը հարկադրէր հնազանդել Կայսեր ֆարմանին։

որ Նապոլի որդւոյն Մուրհակներ զրկուին այս նպատակով, և հազար բուբի արժէքով նուէր մըն ալ (մեծ լայնքով ներքահիւս կերպաս, ֆլինդի անօթներ, և այլն, ստորեւ նշանակուածին համաձայն). և թէ բերանացի հրահանգներ տրուին խօջայ Սարհադի, օգնելու և յառաջացնելու համար իր դատը ընդդէմ անարտօնագիր վաճառականներու և զխաւորապէս շեշտելու և պնդելու համար առ կայսրն մատուցած մեր վերջին ծառայութեանց վրայ »:

Միեւնոյն Օրագիր և խորհրդածրոյթի մէջ, 1697 Յուլիս 8 թուականով, արձանագրուած է այսպէս.

« Խօջայ Սարհադ՝ Զուպերտասդ խանէն մեր քով վերադառնալով ու հետը բերելով անոր Բերվանան՝ ուղղեալ Հուկի և Պալլասոր կառավարիչներուն՝ անարտօնագիր վաճառականները առուտուրէ խափանելու համար, հրաման տրուեցաւ որ սոյն Բերվանաները անմիջապէս յիշեալ կառավարիչներուն վերադարձուին »:

Հետեւեալ արձանագրութիւնը, 1698 Սեպտեմբեր 22 թուականով, կը կարդանք նոյն Օրագիր և խորհրդակցութեան մէջ.

« Պր. Ուոլը և Խօջայ Սարհադ վերադառնալով երիտասարդ Իշխանին քով իրենց նուիրակութենէն, յետ վերջացնելու բոլոր գործերն ի մեծ գոհունակութիւն մեզի և ի պատիւ ու համբաւ մեր Ամենապատիւ Տէրերուն, ծանուցանելով միանգամայն թէ իրենք Իշխանին խոստացեր էին արդյոք երեք փոքրիկ թնդանօթներ, իր հետաքրքրութիւնը նա մանաւանդ իր զինուորական տրամադրութիւնը սաստիկ փափաքելով ունենալ գեղեցիկ ու պատշաճ Հրետանի մը: Իշխանին այս ցանկութիւնը նկատի առնելով և ուզելով զանոնք իրեն շատ հաճելի ընծայեցնել,

Որոշուեցաւ ու հրաման տրուեցաւ որ թնդանօթներն անմիջապէս իրեն զրկուին: Եւ որովհետեւ մենք կրնանք, շատ յանկարծօրէն, ուրիշ առիթներ ալ ունենալ իր շնորհներէն օգտուելու՝ այնպիսի խընդիրներու մէջ որոնք Ամենապատիւ Ընկերութեան գործերուն կրնան մեծ փասաներ

պատճառել՝ առանց իր բարեացակամ պաշտպանութեան:

Դարձեալ որոշուեցաւ որ Նիու ֆլինդի անօթներէն, որոնք Աննա նաւով Հնդկաստան բերուեցան և որոնք վերջին տարիներու ընթացքին մէջ Անգլիոյ արտադրած լաւագոյն ու մեծագոյն հետաքրքրական ապրանքները կը համարուին, նուիրատուութիւն մ'ըլլուի Իշխանին, մշակելու համար այն սէրն ու բարեկամութիւնը զոր ինք շատ առանձնայատուկ կերպով և ուրիշ ազգերէն աւելի՝ Անգլիացւոց ցոյց տուաւ »:

Միեւնոյն Խօջայ Սարհադն էր որ, 1715-ին, Սըրման Պատգամաւորութեան հետ Տելհի գնաց և Սիյար կայսրէն յաջողեցաւ ընդունիլ՝ Անգլիացւոց համար՝ պատմական «Մեծ Ֆարմանը», որով Հնդկաստանի մէջ հիմը դրուեցաւ Բրիտանական կառավարութեան: Ի միջի այլ և այլ պատճառներու, զոր կալիքային Խորհուրդն, իր 1714ի Յունուար 27ի նիստին մէջ յայտարարեց, և որով Խօջայ Սարհադ Մեծ Մոնդուի Արքունեաց հետ բանակցութեան իբր նուիրակ կարգուեցաւ, կան նաեւ հետեւեալները.

« ա. Ինքը ղեկավարեց մեր գործերը Մոհամէտ Ագիմի Տարպարին մէջ և իր խոհեմ վարմունքով ու գրաւիչ խօսքով ինքզինք սիրցնել տուաւ և մեզի համար ընդունեցաւ այս տեղս (կալիքային) և ասկէ կախում ունեցող քաղաքները՝ իբր զիջում կամ Ծնորհ (Grant), զոր այժմ մենք կը վայելենք. և այս՝ ի փոխարէն մեր դոյզն ծախքերուն՝ բաղդատմամբ մեր ստացած բարիքին:

բ. Ինք անձամբ ծանօթ էր՝ այժմեան կայսեր՝ Ֆարրուք Սիյար Իշխանին, որ այն ատեն գրեթէ տասնեւչորս տարուան էր: Սարհադ Իշխանին ընծայեք էր խաղալիքներ որոնք իր տարիքին համար շատ հաճելի նուէրներ էին, և որոնց համար ան իր մեծ գոհունակութիւնը յայտնեց, շատ անգամներ զինք իր մօտ կանչելով ու երկար ժամեր քովը նստեցնելով, որպէս զի իրեն բացատրէ անոնց գործածու-

թեան կերպը: Մենք կը կարծենք որ կայսրը յիշած ըլլայ այս դէպքը՝ որ հաւանօրէն մին է այն պատճառներէն որով ինք, Խօջայ Սարհադի՝ Արքունեաց մէջ ունեցած բարեկամներուն և գործակատարներուն խնդրանքին վրայ, իսկոյն հրամայեց մեզի համար հաւս-իշ-հոքում մը և ուզեց որ մասնաւորապէս Սարհադի անունը յիշուի անոր մէջ, ինչպէս նաեւ ամէն Բերվանաներու մէջ զոր աւելի ուշ ստացանք, հրամայելով որ ապահովութեան անցազիր տրուի իրեն և Նուէրին ու անոր ընկերակցող Անգլիացի պարոններուն ի նպաստ:

գ. Բացարձակապէս հարկաւոր է զրկել այնպիսի մէկը որ կատարեալ կերպով գիտնայ պարսկերէն լեզուն ու քաջ ըմբռնէ մեր գործերը և այլ ամէն ինչ որ մեզի կըրնայ ձեռնառն ըլլալ. ու մեզի ծանօթ չէ ո՛ր և է անձ մը այնպէս օժտուած այս երկու յատկութիւններով՝ ինչպէս Խօջայ Սարհադ: Ինք ուրեմն ամենայարմար անձն է նուիրակութեան համար:

դ. Եթէ զինք զրկենք իբր սոսկ վեքիլ և ստորադաս բոլոր Անգլիացի Պարոններուն, իրաւամբ պիտի ենթադրուի որ կայսրը, այդ պարագային, զինք աւելի յարգէ քան թէ միւսները: Ինչ որ նախապէս պիտի ըլլայ մեր ազգին: Բայց այժմ հաւանօրէն այդ բանը պիտի չպատահի, որովհետեւ ինք յանձնախումբին մաս կը կազմէ և երկրորդ է իբր բանակցող. ու իր շահն ալ կը պահանջէ որ առ հասարակ ամենուն համար Արքունիքէն ընդունի շնորհ ու մեծարանք »:

Արձանագիր մատենաւ, 1714 Յունիս 5 թուականով, հետեւեալ յիշատակութիւնն ալ կ'ընէ.

« Դարձեալ՝ միաձայն հաւանութեամբ որոշուեցաւ որ Խօջայ Սարհադ, որ Արքունեաց մէջ իր ունեցած վարկով ու ազդեցութեամբ արդէն մեզի համար ստացաւ Հաւս-իշ-հոքումը և այլ օգտակար հրամանագիրներ, զրկուի իբր նուիրակ և ամանագիրներուն՝ կայսեր Ֆարմանը ձեռք ջակցի միւսներուն՝ կայսեր Ֆարմանը ձեռք բերելու համար, և թէ ինք բազմի խորբերելու համար, և թէ ինք բազմի խորհուրդին մէջ ու քուէարկէ երեք Անգլիացի

Պարոններուն հետ: Մենք կը սահմանենք ու կ'անուանենք Միսդըր Ճօհն Սըրման՝ առաջին, Խոջայ Սարհադ՝ երկրորդ և Միսդըր Ճօհն Բրադ՝ երրորդ անգամ սոյն բանակցութեան, և թէ՛ երեքը միասին խորհրդակցին ամէն առիթներու մէջ և ըստ այնմ համաձայն գործեն: Եւ որպէս զի իրենց չպակսի բաւականաչափ օգնութիւն և չունենան ո՛ր և է իրաւացի պատճառ իրենց գործառնութեանց կամ ծախքերուն յետաձգեց հաշիւներ բռնելու, մենք կ'անուանենք Միսդըր Էտուարտ Ստիվընսըն քարտուղար, համարակալ բանակցութեան և արձանագրող ժողովի վիճաբանութեան: Այսպէս, Խոջայ Սարհադ սոյն բանակցութեան իբր երկրորդ անգամ ընտրուելով, անոր հետ համաձայնութեամբ՝ կնքուեցան հետեւեալ պայմանները.

Առաջին. Եթէ Մոնդու տիրապետութեան ներքեւ, Ընկերութեան ցարդ վայելած առանձնաշնորհութիւնները վերահաստատուին նոր Ֆիրմանտին մէջ. եթէ ինք յաջողի՝ մեր ուզածին չափ՝ մեր սահմաններն ընդարձակել դէպ ի հարաւ մինչեւ Գիտտըրբուրի մօտերը. և եթէ տեղոյս (կալիքային) հանդիպակաց կողմը՝ Հովրահ գետին եզերքն ալ մեզ շնորհուի. նմանապէս եթէ ամէն ջանք ընէ՝ մեզի իբր շնորհ՝ ընդունելու Մագուլիքային մօտ Տիու կղզին, զոր Մատրասի Խորհուրդը կը փափաքի որ շնորհուի իրեն նախագահութեան. այն ատեն իր վարձքը պիտի ըլլայ յիսունեւչորս հազար բուբի: Ընդհակառակն ոչ ինչ պիտի ընդունի՝ եթէ չյաջողի այս կէտերու մէջ:

Երկրորդ. Եթէ ինք ջանայ մեր ազգին համար ձեռք բերել Սուրադի մէջ տեւտրական տուրքէ արտօնման առանձնաշնորհութիւնը, այս ծառայութեան փոխարէն՝ պիտի ընդունի յիսուն հազար բուբի եւս. իսկ եթէ չյաջողի, պիտի մերժուի իրեն սոյն վարձատրութիւնը: Այսուհանդերձ ինք պէտք է ջանայ այդ նուազանգամ մէջ մեր վճարած տուրքը նուազեցնել մինչեւ 2¹/₂ առ հարիւր »:

1715ին, այս ամենակարեւոր, եթէ ոչ

դարագլուխ կազմող, Տելհիի Պատգամաւորութեան պատմութիւնը ճշգրտօրէն ժամանակագրուած է հանգուցեալ Բրոք. Ս. Ռ. Ուիլսընի Նախկին Տարեգրութիւնը Անգլիացոց ի Պենկարա համալից գործին մէջ, հրատարակուած ի Լոնտրա՝ 1895ին: Ուստի աւելորդ է խօսքս երկարել սոյն Պատգամաւորութեան լինելութեան ի նպաստ յառաջ եկած շատ մը առաւելութեանց վրայ:

Սթիւուրը իր Պենկարայի Պատմութեան մէջ կը յայտարարէ թէ՝ Պատգամաւորութեան վերադարձէն յետոյ, Կալիպթայի բնակիչները վայելեցին այնքան ազատութիւն և ապահովութիւն որքան երբեք չէին վայելած Մոզոլ Կայսրութեան միւս հպատակները, և թէ այդ քաղաքը տարուէ տարի մեծցաւ ու զարգացաւ բարօրութեամբ, գեղեցկութեամբ և հարստութեամբ:

Ուիլսընը բազմաճիւղաւ և խորագնին դիտող ժամանակագիրը, իր Խորհրդածոյքիւնք Հնդկաստանի Գործերուն վրայ երկին մէջ, 1782ին լոյս տեսած ի Լոնտրա, սոյն նշանաւոր Պատգամաւորութեան վրայ խօսելով՝ կ'ըսէ.

«Անգլիական Ընկերութեան վաճառականութիւնը ի Պենկալա, Աուրունգաբադի իշխանութեան ենթակուելու շրջանէն ի վեր, օր ըստ օրէ աւելի ընդարձակուեցաւ, բայց ոչ առանց Մոզոլ կառավարական պաշտօնէից կողմէ յաճախակի յարուցուած արգելքներու, որոնցմէ դժուարաւ կրնար բոլորովին զերծ ըլլալ գաղթականութիւն մը՝ որ կը գտնուէր այսպիսի դիրքի և պայմաններու մէջ: Ուստի Ընկերութիւնը լաւ ըմբռնելով Պենկալայի մէջ և այլուր իր հաստատութեանց անստոյգ վիճակը, 1715ին, նուիրակութիւն մը դրկեց, կազմուած երկու պարոններէ, որոնց առաջինը կը կոչուէր Ճօհն Սըրման իսկ երկրորդը՝ շատ նշանաւոր վաճառական մը՝ Խօջայ

Սարհադ, ասոնց նպատակը պիտի ըլլար՝ խնդրել դարման անցեալի և ապահովութիւն ապագայի հարստահարութեանց դէմ, ինչպէս նաեւ ընդարձակում մը Ընկերութեան հին և նոր ստանալիք առանձնաշնորհութեանց, և մասնաւորապէս փոքրիկ հողամասի մը շնորհումը այն ամէն տեղ ուր ան ուզէր Գործակալատուն մը հաստատել»:

Ահա ինչպիսի՝ լեզու կը բանեցնէին Անգլիացիք՝ հազիւ քառասուն տարիներ առաջ Փլասսիի երեւելի պատերազմէն, որուն յաջող վերջաւորութեամբ, անոնք բացարձակ տէր դարձան Պենկալայի: Այս նուիրակութեան ձեռքով էր որ Ընկերութիւնը ստացաւ Մեծ Զարմանք որով կ'արտօնուէր ո՛ր և է տուրքէ Մոզոլ իշխանութեան երկիրներուն մէջ իր ըրած վաճառականութեան համար, պայմանով վճարելու տարեկան տասը հազար ռուբլի Բէնքիսը կամ նուէր մը:

Պատգամաւորութեան վերադարձէն յետոյ, արձանագրութեանց մէջ այլ եւս յիշատակութիւն չկայ Խօջայ Սարհադի մասին, ու ես չկարողացայ ստուգել իր մահահուան թուականը կամ տեղը ուր վախճանեցաւ: Իր մարմինը թաղուած չէ ի Կալիպթա, Զինսուրահ, Սայտապատ, Հուկլի կամ Տաքքա, ուր Հայերը ապրեցան ու մեռան ԺԸ դարու առաջին կէսին մէջ: Ան կրնայ վերադարձած ըլլալ իր ծննդավայրը՝ Զուլա՝ ու հոն վախճանած:

Մատրասի եկեղեցւոյն մէջ կը գտնուի Սարհադի մը շիրիմը, ուր ան մեռած էր 1701ին: Գուցէ ինք ըլլայ Խօջայ Խարայէլ Սարհադի հայրը՝ զիւանագէտ Սարհադը: Պէտք է յիշատակել որ միայն երեւելի անձեր կը թաղուին Հայ եկեղեցիներու մէջ:

M. R. A. S (London)

ՄԵՐՈՒՊ Յ. ՍԵՐԵԱՆՅ
ԹՐԳՄ. Հ. Փ. Ե.

ՏԻԱՐ Մ. Յ. ՍԵԹ՝ ՊԱՏՈՒԸՆԿԱԼ ՀԱՅ ԳԻՏՆԱԿԱՆ

Տիար Մ. Յ. Սեթ, Հայ Գիտնական և հեղինակ «Պատմութիւն Հնդկահայոց» երկին, հրատարակուած 1895ին և ձօնուած Միստր Ռ. Է. Կլատթոնի՝ Անգլիոյ «Մեծ ծերունի»ին, ընտրուեցաւ Անգամ «Թագաւորական Ասիական Ընկերութեան Մեծն Բրիտանիոյ և Իրլանտիոյ», ի գնահատումն և վարձատրութիւն իր պատմական և հնագիտական հետազոտութեանց՝ անցեալ 10 տարիներու ընթացքին մէջ:

Տիար Սեթ 1897էն ի վեր յարաբերութիւն ունեցած է «Պենկալայի Թագաւորական Ասիական Ընկերութեան» ինչպէս նաեւ՝ շատ տարիներ՝ «Կալիպթայի պատմական Ընկերութեան» հետ. իր ունեցած պատմագիտական հմտութեան համար, 1895ին ընտրուեցաւ թղթակից Անգամ «Հնդկաստանի Պատմական Արձանագրութեանց Յանձնախումբ»ին. աւելի կանուխ՝ զանազան կարեւոր ու հմտալից Յիշատակագիրներ կարդաց Յանձնախումբի նստաշրջաններուն՝ ի Լահոր, Լուքնոյ, Թանկուն, Կուալիոր և Բադնա: Յիշատակագիրները հրատարակուեցան Յանձնախումբին 1925-30ի տեղեկագիրներու մէջ:

Տիար Սեթ, իրը զրարար հայերէնի համբաւաւոր գիտուն, 1895էն ի վեր Կալիպթայի Համալսարանին մէջ քննիչ կարգուած է Աշխարհարար և Գրարար հայերէնի:

Դարձեալ իր հնդկական և Արեւելեան դրամագիտութեան համար, շատ տարիներ անգամ եղած է «Հնդկաստանի Դրամագիտական Ընկերութեան» ինչպէս նաեւ «Ամերիկեան Դրամագիտական Ընկերակցութեան»:

Տիար Սեթ էր որ, մամուլին միջոցաւ, ի յայտ բերաւ ծայրայեղօրէն չափազանցուած ըլլալը Հոլուէլի Կալիպթայի «Պլաք հօլ»ի ողբերգութեան պատմութեան, և ապացոյցներ յառաջ բերաւ ժամանակակից Հայոց գրութիւններէն:

1. «Star of India» օրաթերթէն, 30 Գեկտ. 1936.

Օտար մամուլի այս արտայայտութեան՝ որ մեզի կ'աւետէ մեր բարեկամ Պրն. Մ. Յ. Սեթեանի գրական գործերու գնահատութիւնն և փառքը՝ մենք ալ կը փութանք աւեցնել մեր խորին գնահատանքը և մանաւանդ մեր անկեղծ խնդակցութիւնը ստացած պատուին համար՝ որուն իրապէս արժանի է, և մանաւանդ թէ պիտի աւելցնենք որ անմահ Թաղեաղեանի լուսաւոր դէմքին քով արժանաւոր կերպով պէտք է գետեղուի Մ. Յ. Սեթեանին ալ այն թանկագին նպաստին համար զոր փառս Հայ ազգին և Հայ մշակոյթին՝ Հնդկայոց կատարած քաղաքական և մշակութային կարեւոր դերի մասին պատմական — քննական ուսումնասիրութիւններով:

ԽՄԲ. ԲԱՋՄԱՎԵՊԻ